

ARHITECTURA LEMNULUI ÎN ARTA ECLESIAVICĂ A BANATULUI. GENERALITĂȚI

WOOD ARCHITECTURE IN THE ECCLESIASTICAL
ART OF BANAT. GENERALITIES

Pr. dr. Daniel ALIC

Abstract: Banat, a territory at the crossroads of interests and disputes between East and West, today divided between Romania, Hungary and Serbia, has often changed its rulers and with them, it has also, willingly or unwillingly, improved its architectural heritage. The architectural heritage that has survived to the present day is mostly the result of the last 300 years of Habsburg, Austro-Hungarian and Romanian rule. The vast majority of the surviving wooden churches in the Banat area are not used by the surrounding communities, serving at best as mortuary chapels in the village cemetery. Many of the churches in Banat have been moved several times. Some were sold off to poorer villages and wall churches were built in their place. Often they changed their place with the Austrian systematizations that reshaped the Banat countryside. In the process, many churches were abandoned or disappeared.

Keywords: church architecture, wooden churches, Banat, typologies, construction techniques

Bisericile de lemn din România formează un patrimoniu prețios pe plan național și mondial. Până la începutul secolului 20 românii au creat și s-au manifestat preponderent într-o civilizație a lemnului, de o bogăție, o varietate și un rafinament remarcabil, în care bisericile de lemn au atins vârful ei maxim de expresie. În acestea s-au înfiripat comunitățile creștine din sate și târguri și în jurul lor au luat ființă primele așezăminte monahale, singurele noastre centre culturale în decursul multor veacuri. În România se păstrează peste 1400 de biserici de lemn construite înainte de anul 1918. Valoarea lor în ansamblu este inestimabilă pentru cultura românească. Ele fac parte integrantă și definitorie din identitatea națională.¹

Bisericile de lemn din România prezintă câteva trăsături fundamentale comune. Dintre acestea, cele mai semnificative sunt planimetria dreptunghiulară - alungită între răsărit și apus, boltirea navei și acoperișul în patru ape.² La acestea se adaugă, fără îndoială, calitatea execuției, căci nici în cele mai îndepărtate fundături de țară nu întâlnești o biserică de lemn făcută de bărdași simpli.

Dincolo de trăsăturile comune, bisericile de lemn prezintă o mare varietate tehnică, formală și decorativă. Cercetătorii le grupează pe regiuni, motivați îndeosebi de condițiile diferite în care comunitățile au trăit și ridicat lăcașuri de rugăciune de-a lungul vremii. Împărțirile și subîmpărțirile sunt date și de manifestarea unor trăsături formale specifice regionale. În alte situații subîmpărțirile au doar un substrat administrativ.

Peste tot la români, în toate săliștile, târgurile și așezămintele monahale, primele lăcașe de cult au fost ridicate mai mult sau mai puțin din lemn. Marile catedrale, biserici, mănăstiri, vechile noastre vetre de spiritualitate și cultură, au mai toate o bisericuță de lemn la începutul destinului lor. Această întâietate a lemnului în arhitectura noastră sacrală se datorează atât bogăției naturale, în codrii altădată nesfârșiți, cât și unei puternice tradiții în arta lemnarilor.

Odată cu încheierea structurilor statale, în evul mediu, arhitectura de zid a concurat și înlocuit progresiv pe cea de lemn. În Țara Românească și Moldova a avut loc mai întâi prin ctitorii domnești și boierești, continuate mai târziu și de cele obștești. Acest proces a fost susținut prin legi în Ardeal încă din secolul 18,

¹ https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserici_de_lemn_din_Rom%C3%A2nia.

² Paul PETRESCU, *Arhitectura țărănească de lemn din România*, Editura Meridiane, București, 1974, p. 21.

iar după 1848 ierarhii ardeleni au cerut țăranilor să-și înlocuiască vechile biserici de lemn, identificate cu iobăgia, cu altele moderne de zid, care să exprime un nou statut social.³

În secolul XIX și XX procesul de înlocuire a vechilor biserici de lemn cu cele de zid a luat amploare în toată țara. În jumătatea de secol de comunism procesul a fost mult frânat însă a explodat și mai puternic după 1989.

Bisericile de lemn sunt interesante din punct de vedere constructiv. În ele se conservă o adevărată colecție de rezolvări tehnice cu rădăcini din epoci preistorice și îmbunătățiri de-a lungul timpului, constituind adevărate izvoare de cercetare ale evoluției adaposturilor umane. Aici se întâlnesc soluții comune bisericilor de lemn de pe arii largi ale continentului, caracteristice unor zone și particulare. Tot aici se pot identifica raporturile cu arhitectura tradițională.

Principalele tehnici constructive întâlnite la bisericile de lemn din România sunt:

1. Biserici de lemn în cheotori
2. Biserici de lemn în căței
3. Biserici de lemn în furci
4. Biserici de lemn bordei

Bisericile de lemn românești au ca punct de plecare în arhitectura lor imaginea Ierusalimului ceresc. Întreaga construcție este structurată simbolic și fizic în jurul acestei imagini. Modelul acesta se regăsește mai mult sau mai puțin explicit în inima lăcașului, care este chiar naosul (nava), singura încăpere care poartă la sate cu adevărat numele de biserică. Celalte încăperi sunt desfășurate în prelungire și au apărut în timp pentru funcțiuni desprinse din cea esențială a euharistiei: altarul, tinda, pridvorul, turnul. Bolta sau cupola, în limbajul comun numită „cerul bisericii”, este nelipsită din bisericile de lemn din România, și a fost introdusă în naos tocmai pentru a sublinia prezența lumii cerești și sacralitatea acestui spațiu.⁴

3 Simion RETEGAN, *Prestigiu social și edificiu de cult. Construcții de biserici în satele românești ale Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (1850–1880)*, în vol. „David Prodan – Puterea modelului”, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1995, p. 203-219.

4 Ene BRANIȘTE, *Liturgica Generală, cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993, p. 385-409.

Banatul, teritoriu aflat la intersecția intereselor și disputelor dintre Orient și Occident, astăzi divizat între România, Ungaria și Serbia, și-a schimbat ades stăpânitorii și odată cu ei, și-a primentit, de voie, de nevoie, zestrea arhitecturală. Patrimoniul arhitectural care a supraviețuit până în zilele noastre este, în marea sa majoritate, rezultatul ultimilor 300 de ani de stăpânire habsburgică, austro-ungară și românească. Zonele rurale au fost printre cele mai afectate de aceste schimbări. Satele din Banat au suferit puternic în vremea sistematizărilor din secolele XVIII-XIX. Ele s-au mutat, au „roit”, și-au modificat vatra, și odată cu ele vechea arhitectură vernaculară a fost abandonată, s-a reînnoit, și-a schimbat proporțiile, materialele folosite și modul de organizare. Această „primenire” a continuat până în zilele noastre. Astăzi o plimbare prin satele bănățene este suficientă pentru a constata că arhitectura vernaculară mai veche de secolul XX este destul de rară.⁵

Bisericile de lemn, puține la număr în Banat, mai păstrează însă în componența lor elemente de lemn de secol XVII-XVIII. În ceea ce le privește, nici importanța, nici statutul de monument nu le-a protejat de intervenții dăunătoare, de abandon și distrugere. Marea majoritate a bisericilor de lemn nu sunt folosite de comunitățile din jurul lor, servind în cel mai bun caz pe post de capelă mortuară în cimitirul satului. Multe dintre bisericile din Banat au fost mutate de câteva ori. Unele au fost vândute satelor mai sărace, iar în locul lor s-au construit biserici de zid. Adeseori și-au schimbat locul odată cu sistematizările austriece care au remodelat peisajul rural bănățean. În acest proces, multe biserici au fost părăsite sau au dispărut. Știm că la sfârșitul secolului al XIX-lea, erau peste 200 de biserici în Banat, în 1929 mai erau 54, astăzi mai putem număra peste 20⁶, iar în fiecare an o nouă biserică se pierde. În 2015, în urma unui incendiu, am pierdut una dintre cele mai vechi și mai frumoase biserici din Banat, Biserica Sf. Arhangheli Mihail și Gavril de la Povergina, astăzi parțial refăcută de către Asociația Biserici Înlemnite, cu o finanțare de la Ordinul Arhitecților.⁷

În privința datării a bisericilor de lemn din Banat, trebuie să precizăm că stabilirea momentului istoric al ridicării fiecărui lăcas

⁵ Diana BELCI, Bogdan ILIEȘ, *Patrimoniul rural din Banat și urgența conservării sale*, în „Transsylvania Nostra”, nr. 2/2019, p. 25-26.

⁶ Nicolae SĂCARĂ, *Bisericile de lemn dispărute din Banat*, Editura Excelsior Art, Timișoara 2002, p. 8,

⁷ Diana BELCI, Bogdan ILIEȘ, *Patrimoniul rural din Banat și urgența conservării sale...*, p. 26.

este o problemă destul de dificilă. Împrejurările istorice în care ele au fost ridicate bisericile, peregrinările dintr-un sat în altul, de la o vatră veche la alta nouă, au făcut ca majoritatea acestora să ajungă până astăzi neînsoțite de pisania cuprinzătoare a principalelor date legate de existența lor.

În ajutorul încadrării în timp a acestor monumente vin însemnările așternute pe filele cărților de cult, inscripțiile pe icoane sau ansamblul pictural și tradiția. Greutățile materiale ale satelor bănățene au dus la imposibilitatea ca ele să suporte cheltuielile împodobirii iconice a bisericilor de îndată ce ele era construite.

TIPOLOGIA BISERICILOR DIN BANAT

Deși puține la număr, bisericile istorice din lemn ale Banatului, prezintă 8 variante de tipuri de plan.⁸ Analiza topologică ne poartă spre concluzia că meșterul popular a preluat de fiecare dată pentru o biserică nouă forma celei mistuite de vreme. Niciunde ca în Banat nu s-a păstrat tradiția existenței vechilor lăcașuri. Toponimia vorbește despre *Dealul Bisericii*, *La morminți*, *Satu vechi* sau *Biserica bătrână*.⁹

Privirea formelor de plan ale lăcașurilor bănățene în contextul întregii familii a bisericii de lemn, oferă cercetătorului arhitecturii populare prețioase concluzii privitoare la răspândirea și conservarea unor forme

⁸ Ioana CRISTACHE-PANAIT, Florica DIMITRIU, *Bisericile de lemn ale Banatului*, în „Mitropolia Banatului”, an XXI, nr. 10-12/1971, p. 550-565.

⁹ Nicolae SĂCARĂ, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Editura Excelsior, Timișoara, 2001, p. 12.

de plan. Cele mai multe din biserici prezintă planul dreptunghiular cu absidă, nedecroșată poligonală, cu 5 sau 3 laturi în care se înscriu bisericile din: Capăt, Ersig, Românești, Jupânești, Margina, Bătești, Zolt și Pojoga, a căror cronologie se întinde din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea inclusiv. Aceasta formă de plan, frecventă în Transilvania, este întâlnită mai ales în județul Hunedoara și în partea de nord a Văii Muresului (între Luduș și Târgu Mureș).¹⁰

Două biserici de lemn din Banat sunt purtătoare a planului dreptunghiular cu unghi în axul absidei (6 laturi), o formă arhaică, de veche tradiție și arhitectură populară. Este vorba de biserica de lemn a fostei mănăstiri Cebza, databilă în secolul al XVII-lea și de cea din Povergina. Inscripția celui din urma lăcas este edificatoare în ceea ce privește prezența acestei forme învechite de plan la o biserică din secolul al XVIII-lea și la procesul în sine al continuității tradițiilor constructive. Pisania glasuieste: „această sfânta biserică den nou s-au făcut și s-au împodobit precum se vede... la anul 1782”.¹¹ Avem, deci, la Povergina, un monument numai renovat sau refăcut la acea dată.

Forma de plan dreptunghiular cu unghi în axul absidei (cu 3 sau 6 laturi), deși în exemplare izolate, se întâlnește în toată Transilvania. Biserica de lemn din Crivina de Sus, datată în anul 1677, prezintă o varianta a planului dreptunghiular, rezultată a îmbinării a două străvechi forme, pronaos poligonal (cu 3 laturi), și absidă nedecroșată cu unghi în ax (4 laturi). Biserica de lemn cu pronaos poligonal este frecventă în județul vecin, Hunedoara. Un plan dreptunghiular, cu absida altarului decroșată, avem și în Banat, la biserica din Topla, transmutată în incinta Muzeului Satului Bănățean, (cu poligonul cu 5 laturi) și la bisericile din Curtea și Poieni (cu 7 laturi). Reliefarea acestei forme de plan în arhitectura noastră populară nu este greu de făcut, acesta fiind predominant în multe din zonele țării.

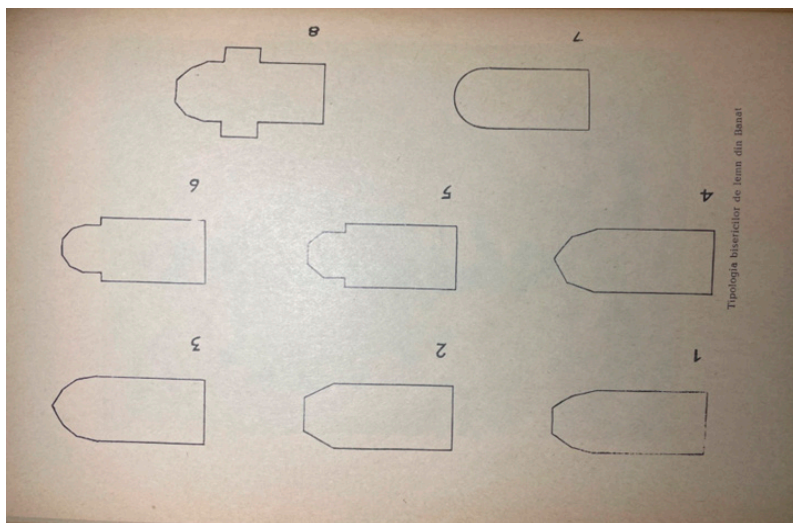
Tendința spre forme rotunjite a meșterului banățean vădit atât în folosirea cu precădere a absidei nedecroșate cu 5 laturi, ca și a celei decroșate cu 7 laturi, duce la realizarea de biserici cu absida nedecroșată semicirculară, precum este cazul lăcașurilor din Hodoș și Dragomirești. Forma specifică arhitecturii de zid, absida semicirculară, este excepțional de rar redată în lemn, câteva exemplare aflându-se numai în județul Hunedoara și în Moldova.¹²

¹⁰ Ioana CRISTACHE-PANAIT, Florica DIMITRIU, *Bisericile de lemn ale Banatului...*, p. 555

¹¹ Nicolae SĂCARĂ, *Bisericile de lemn ale Banatului...*, p. 63.

¹² Ioana CRISTACHE-PANAIT, Florica DIMITRIU, *Bisericile de lemn*

Așadar, în privința planimetriei, putem afirma că bisericile de lemn bănățene, deși păstrate în număr restrâns, conservă moștenirea unor forme planimetrice preluate de la un secol apus la unul nou, de la o biserică străveche la alta, astăzi veche.

PRIDVOARE

Fidelitatea față de tradiție a meșterului în lemn din Banat se observă cu prisosință și în lipsa pridvorului, element de construcție intervenit în arhitectura populară în secolul al XVIII-lea. Fac excepție, de la această caracteristică a bisericilor de lemn din Banat, față de cele din Transilvania, trei lăcașuri: Românești, Cebza și Ersig, fiecare având un model diferit de pridvor.

Concretizarea cea mai veche a gândului de a crea un adăpost exterior în caz de vreme rea, o găsim în rudimentarele polate, realizate din prelungirea învelitorilor de sit pe anumite porțiuni. Biserica veche din Românești este un exemplar grăitor în acest sens. Pe latura de vest a lăcașului, învelitoarea de sit se prelungeste mult, îngustată pe laturi, sprijinită fiind pe doi stâlpi, constituindu-se în acest fel un pridvor deschis. Scopul utilitar al acestui element este subliniat de prezența sa și deasupra intrării de pe latura sud, realizat prin detașarea porțiunii de învelitoare, ce se sprijină pe doi stâlpi ușor fasonați. Cu același sistem de polate, pe vest și sud, a fost prevăzută și biserica bătrână din Breazova, demolată în 1959.

ale Banatului..., p. 556.

Bisericii fostei mănăstiri Cebza, i-a fost adăugat, cu ocazia reparațiilor din anul 1780, un pridvor deschis, cu pâlmar și stâlpi, care de nu ar avea deasupra o clopotniță, s-ar asemena cu imaginea unei case țărănești. O notă aparte o constituie pridvorul bisericii din Ersig.¹³ Aflat în lungul peretelui de vest,

Ersig, pridvor neobișnuit pentru Banat

acest pridvor deschis, cuprins sub învelitoarea unică a lăcașului, se sprijină pe 3 stâlpi de stejar frumos sculptați (astăzi nu mai sunt decât doi, cel de la extremitatea sud fiind înlăturat cu ocazia adăugării unei clopotnițe).

TEHNICI DE CONSTRUCȚIE

Bisericile de lemn din Banat sunt construite din bârne de gorun, cioplite pe 4 fete, «în 4 dungi», așezate orizontal, după sistemul obișnuit în arhitectura populară românească. Mai puțin masive în partea de apus a provinciei, grosimea bânelor cunoaște dimensiuni impresionante în partea de răsărit, aducând spre exemplificare bârnele bisericii din Jupânești, ce se apropie pe alocuri de 1 metru, sau pe cele ale bisericii din Crivina de Sus, care au o dimensiune

¹³ Mircea TELEGUȚ, *Două biserici de lemn la marginea câmpiei Banatului*, în „Mitropolia Banatului”, an XVIII, nr. 1-3/1968, p. 95–105.

de se apropie de 0,80 metri.¹⁴ Este firesc să fie așa, vestul Banatului fiind câmpie, cu climă mai bândă și lemn mai puțin, iar estul încadrându-se în zona de munte cu zăpadă abundentă și lemn în apropiere.

Din bisericile rămase cu lemn aparent, precum și din cele reparate cu grijă, se observă dibacia constructivă a meșterilor. Ele sunt cioplite în general din bardă, folosindu-se cuiele de lemn, adevărate cepuri. La colțuri, bârnele sunt îmbinate în sistemul «coadă de rândunică», bisericile bănățene oferind în acest sens exemplare remarcabile. Amintim frumoasele și masivele îmbinări de la biserica din Zolt, la care capetele grinzilor depășesc trupul bisericii, având forma unor lopățele, pe cele de la Dubești, care la partea de jos a lăcașului se termină cu o grindă masivă, ce dă trâinicie construcției, și care ține loc și de talpă, sau cele de la Groși, realizate la absidă prin îmbinări la jumătate de lemn.

Consolele, constituie și ele prin iscusita lor realizare dovezi ale maiestriei lucrării lemnului. Se poate exemplifica având în vedere consolele bisericii din Crivina de Sus, lucrate din câte două bârne mari, cu numeroase creștături în retrageri succesive, dar mai ales cele 7 perechi de console ale bisericii de la Curtea, care are o dimensiune mai mică și multe laturi la absidă și au tendința de a se întâlni unele cu altele, așa după cum se vede la unele biserici din secolul al XVII-lea din județele Sălaj și Bihor.

Multiconsole, Curtea

Acoperișul lăcașurilor este realizat în fiecare caz, în patru pante mari, urmând spre răsărit conturul absidei. O grație aparține se observă la învelișurile bisericilor a căror absidă întrunesc 5 sau 7 laturi și al căror număr se reflectă în muchiile șindriei, ca de altfel și a celor cu absidă semicirculară. Exemplificăm cu bisericile din Zolt, Hodoș și Dragomirești.

¹⁴ Ioana CRISTACHE-PANAIT, Florica DIMITRIU, *Bisericile de lemn ale Banatului...*, p. 558.

Căpriorii șarpantei, în cazul când aceasta nu a fost modificată odată cu înlocuirea șindriei, sunt realizați fie dintr-o bârna sau două cu cioplitori, ca la Povergina sau Curtea, fie dintr-un căprior simplu prelungit de câte o consolă, prin care se uneste printr-un cep de lemn, pe toata lungimea streășinei, rămânând aparent, așa cum se vede la Dragomirești, la Dubești sau Bătești.

ELEMENTE DE ELEVATIE

Deasupra pronaosului, bisericile de lemn din Banat, au amplasat un turn-clopotniță, excepție făcând doar biserica mănăstirii Cebza, mărită în anul 1815 cu un pronaos și un pridvor prevăzut cu clopotniță.

Numai câteva biserici, cele de la Hezeriș, Căpăt, Crivina de Sus, Cebza, Groși și Lucareț, au forma veche de clopotniță, scundă, de secțiune pătrată și acoperiș piramidal. Restul lăcașurilor, ridicate sau numai reparate în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, au primit influența formelor baroce a bisericii de zid. Preluând modele specifice zidăriei, meșterii populari au plămădit în lemn turnuri-clopotniță într-o gama variată, oferind, astfel, fiecărui lăcas o personalitate. Păstrându-și forma patrată, turnurile sunt împodobite cu acoperișuri realizate din 1 pină la 3 bulbi, mai mari sau mai mici, uneori cu căciulișe de șindrilă. Dintre clopotnițele cu forme baroce sunt demne de o mențiune specială, cele ale bisericilor din Zolt, Povergina, Curtea, Berini, cu 3 bulbi așezați de la mare la mic spre crucea din vârf, dar clopotnița bisericii Hodos (relocată în incinta sediului Mitropoliei Banatului), realizată în forma unui potir cu clopot deasupra.¹⁵

Prezența turnului clopotniță peste pronaos, duce în mod curent la acoperirea acestuia cu tavan drept. Pentru naos, este preferată boltirea semicilindrică, în majoritatea situațiilor cu retrageri laterale, cu timpan pe vest și catapeteasmă pe est. La biserica din Hodos, bolta are retragere curbată spre vest, iar timpanul dintre naos și altar este și el curb, ceea ce dă impresia unei mari calote plate.¹⁶

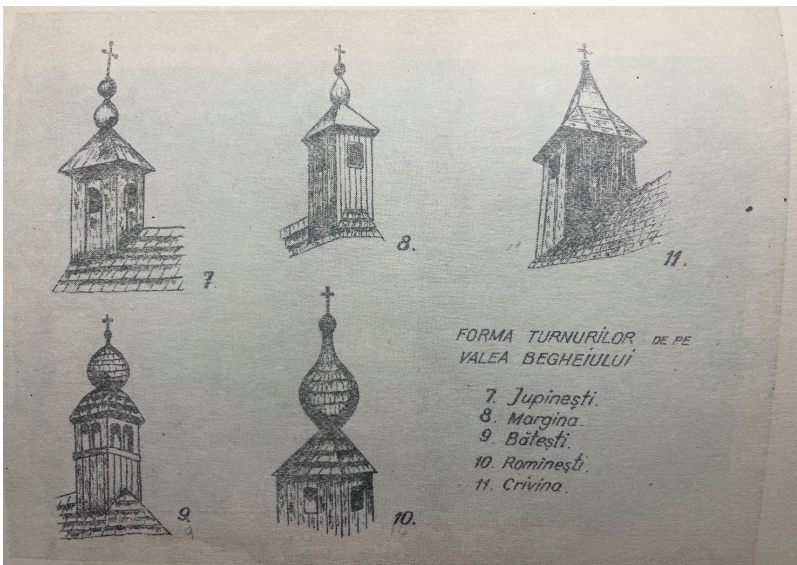
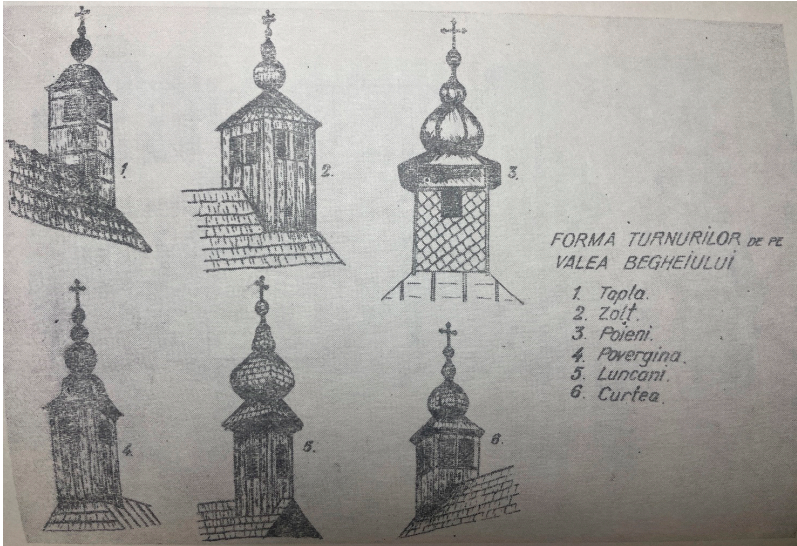
În tratarea acoperirii altarului meșterii bănașeni au folosit mai multe sisteme. Răspândită rămâne și pentru altar bolta semicilindrică cu retrageri laterale. În unele cazuri aceasta bolta se racordează spre est cu conturul absidei prin fâșii curbe, așa cum se vede la bisericile din Românești, Dubești, Curtea, Topla și Groși, la care fâșia curbă din mijloc are forma de trapez iar cele laterale de triunghiuri. Un alt

¹⁵ Mircea TELEGUȚ, Două biserici de lemn la marginea Câmpiei Banatului în „Mitropolia Banatului”, 1-3/1968, p. 95-104.

¹⁶ Idem, *Arhitectura bisericilor de lemn de pe valea Begheiului* în „Mitropolia Banatului”, 4-6/1970, p. 323-334.

sistem de boltire a altarului relativ răspândit este și cel cu o concă din fâșii curbe cum se întâlnește la Bătești, Hezeriș, Poieni, Lucareț, Povergina și Hodoț, sau cu un «sferă» cum este cazul altarelor de la Dragomirești, Căpăt, Margina și Jupânești.¹⁷

Imaginile cu turlile bisericilor de pe valea râului Bega au fost preluate din Mircea TELEGUT, *Arhitectura bisericilor de lemn de pe valea Begheiului în „Mitropolia Banatului”*, 4-6/1970, p. 323-334,

¹⁷ Ioana CRISTACHE-PANAIT, Florica DIMITRIU, *Bisericile de lemn ale Banatului...*, p. 560.

ARHITECTURA BISERICII DIN CRIVINA DE SUS. STUDIU DE CAZ

Bisericile de lemn din zona Banatului nu sunt nici la fel de mari, nici la fel de cunoscute precum cele din Maramureș, sau din alte zone ale țării. Cu toate acestea ele prezintă o serie de elemente care le particularizează, arhitectural vorbind, dar care, în același timp le aseamnă cu alte zone limitrofe Banatului. Cu alte cuvinte, dacă ar fi să le așezăm într-o tipologie arhitecturală, vom constata că granițele politico-istorice, nu au nimic de-a face cu trăsăturile arhitecturale. Mai mult decât atât, biserica de la Crivina de Sus, care reprezintă obiectul acestui studiu, vine din Transilvania, deci dintr-o altă regiune, fără ca acest lucru să o facă fundamental diferită de celelalte biserici din zona Banatului. Trăsăturile arhitecturale, meșterii, influențele de toate felurile, au traversat, diferitele zone geografice, cu atât mai mult cu cât majoritatea bisericilor din Banat, nu numai că sunt un palimpsest de influențe arhitecturale, dar ele însele, au fost mutate, fizic, transformându-se, adaptându-se, îmbogățindu-se constant cu alte noi și noi elemente.¹⁸

Dacă ar fi să încadrăm tipologic, biserica de lemn de la Crivina de Sus, am putea să utilizăm cel puțin două repere: unul ar fi Grigore Ionescu¹⁹, care face referință la toate bisericile de lemn de pe teritoriul românesc, și Nicolae Săcară²⁰, care ia în considerare bisericile din Banatul românesc (Caraș-Severin și Timiș), excluzând cinci biserici din zona Banatului până la Mureș care fac parte din județul Arad.

Grigore Ionescu împarte bisericile de lemn în 5 categorii, după tipul de plan:

a. Categoria I: cuprinde formele cele mai vechi, cu plan rectangular fără decroșuri, chiar dacă absida altarului, sau intrarea prezintă decroșuri.

b. Categoria II: biserici de lemn cu altar retras

c. Categoria III: biserici cu fiecare compartiment decroșat

18 Arhiva Mitropoliei Banatului, Fond *Monumente istorice*, Dosar de restaurare Crivina de sus (*Restaurarea bisericii de lemn monument "Sfânta Paraschiva" din localitatea Crivina de Sus, comuna Pietroasa, județul Timiș*), întocmit de Dr. Arh. Diana BELCI și Dr. Bogdan ILIEȘ, p. 14

19 Grigore IONESCU, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, p. 41.

20 Nicolae SĂCARĂ, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Ed. Excelsior, Timișoara, 2001, p. 8.

d. Categoria IV: biserici cu plan trilobat

e. Categoria V: biserici cruciforme

Din prima categorie face parte biserica de la Crivina de Sus, împreună cu bisericile de lemn de la Bătești, Zolt, Românești, Jupânești, Pietroasa, Margina, Crivobara, Iersig, Hezeriș, Povergina, Căpăt, Cebza și Coșevița. Din a doua categorie fac parte bisericile de la Curtea, Poieni, Dubești, Dobrești, Topla (care a fost mutată la Muzeul Satului din Timișoara), iar celelalte trei categorii ale lui Ionescu nu se întâlnesc în Banat.

N. Săcară împarte bisericile din Banat după tehnica constructivă în trei categorii:

a. Sistemul Blockbau, din cununi orizontale de bârne, cioplite din bardă pe toate fețele, încheiate în diferite tipuri de îmbinări

b. Sistemul Fackwerk, derivă din primul sistem, doar că în cazul acestuia pe lungimea pereților, din loc în loc apar stâlpi verticali, numiți în grai popular: „căței”

c. Sistemul cu pereți perimetrali din nuiele împletite, fixate din loc în loc în stâlpi de stejar, sistem derivat din cel Fackwerk, cu pereți tencuiți și la interior și la exterior. În Banat însă, nu s-a mai păstrat nici o biserică din această tipologie, deși se pare că acest sistem era foarte răspândit, mai ales în zona de câmpie.

Biserica de la Crivina de Sus, prin urmare, face parte dintr-o primă categorie categorie planimetrică, cea mai arhaică, dacă ar fi să să-l cităm pe G. Ionescu, și în ceea ce privește tehnica constructivă, combină primele două sisteme, enumerate de Săcară.

ORGANIZARE PLANIMETRICĂ

Așa cum am precizat mai sus, biserica din Crivina de Sus, face parte din categoria cea mai arhaică de plan din zonă. Organizarea planimetrică este una specifică acestui tip de arhitectură. Planimetria este divizată în altar, naos și pronaos, lipsind soleva pe care o regăsim la numeroase alte biserici din zonă. Altarul are formă absidală poligonală cu șase laturi, spațiul interior fiind parțial tăvănit, parțial, în speță în zona deasupra mesei altarului, acoperit cu o boltă tronc-piramidală, din scânduri. Pereții interiori sunt tencuiți. Naosul, de formă rectangulară, este separat de altar prin peretele iconostasului, trecerea făcându-se prin cele 3 uși împărătești. Spațiul interior este acoperit de o boltă, semicilindrică, ușor pleoștită, tot din scânduri de rășinos de 20-30 mm, tăiate la joagăr mecanic. Accesul se face în naos pe fațada sudică. Pronaosul

este separat de altar prin intermediul a doi stâlpi de lemn, deasupra căruia se află un timpan, tot din scânduri de lemn. Pronaosul închide planul bisericii, având o terminație absidală poligonală, înspre latura vestică, pe unde se află unul dintre accesele în biserică. Cel de-al doilea acces, aflat pe fațada sudică, este și cel mai vechi, fiind închis și inaccesibil dinspre pronaos.²¹

MORFOLOGIE ARHITECTURALĂ

În ceea ce privește tehnica constructivă, biserica de la Crivina de Sus combină sistemul Blockbau pe care-l regăsim în zona altarului și al pronaosului și sistemul Fackwerk, în căței, care se întâlnește în zona naosului. Îmbinările în coadă de rândunică ale sistemului Bockbau sunt diferite în zona de altar și pronaos, la fel și multiconsolele cioplite din bardă. Fațadele, cu îmbinări aparente pe exterior, cu semne dulgherești și marcaje evidente, detaliate mai sus, sunt tencuite pe interior. Mortarul fiind pe baza de var carbonatată, aplicat în mai multe straturi⁶⁸.

Tălpile de pe latura vestică, respectiv tălpile care formează pronaosul, pe latura vest, nord-vest și sud vest, sunt de stejar, lucrate în bardă, se îmbină prin plătuire cu opritor, îmbinare complexă la care s-au adăugat scoabe noi.²²

21 Arhiva Mitropoliei Banatului, Fond *Monumente istorice*, Dosar de restaurare Crivina de sus (*Restaurarea bisericii de lemn monument "Sfânta Paraschiva" din localitatea Crivina de Sus, comuna Pietroasa, județul Timiș*), p. 16.

22 *Ibidem*, p. 17.

În ceea ce privește corpul bisericii, biserica este realizată într-o tehnică constructivă mixtă combinând sistemul Fackwerk, în căței, cum i se spune în limbaj popular, cu sistemul Blockbau. Respectiv, sistemul blockbau este utilizat pentru îmbinarea pereților care formează altarul și pentru cei care formează pronaosul, în vreme ce sistemul fackwerk este utilizat pentru pereții naosului și parțial a pronaosului. Cu toate acestea sistemul Blockbau utilizat și pentru altar cât și pentru pronaos, nu respectă același număr de elemente orizontale, respectiv, blănile din zona altarului, și multiconsolele, sunt diferite ca număr de elemente, dimensiuni și tehnică constructivă, față de cele din altar, motiv pentru care s-au vehiculat mai multe ipoteze a felului cum arăta biserica inițial, la Ilia și cum a fost ea modificată când a fost mutată la Crivina, dar și ulterior acestei mutări. O serie de elemente prezentate în continuare, vor trece în revistă câteva observații făcute pe șantier și ipotezele care s-au născut odată cu acestea.²³

Se poate observa cercetând pereții exteriori, prezența de marcaje dulgherești de numerotare (de jos în sus a elementelor orizontale) pe fiecare dintre tronsoanele verticale ale fațadelor, acestea fiind dovada cea mai clară, de pe șantier, că biserica a fost cel puțin o data mutată, fapt confirmat de studiul istoric.

Prin urmare, analizând felul în care sunt prelucrate grinzile și stâlpii putem să observăm că au fost prelucrați cel mai probabil în bardă. Tâmplăriile (tăbliile și ramele ușilor și ale ferestrelor) au fost probabil prelucrate în rindea și cuțitoi. Decorul din jurul ocheșului vechi care ilumina cândva altarul, a fost realizat prin zgârierea suprafeței, dar nu putem intui ce unealtă a fost utilizată. Inscricțiunile, au fost cel mai probabil realizate cu dalta. Ornamentele de pe foile vechii intrări, sunt sculptate în relief, dar, și în acest caz, uneltele exacte utilizate sunt greu de intuit. Obloanele, par și ele a fi realizate la rindea sau cu cuțitoiul.²⁴

Șarpanta existentă este un palimpsest de elemente noi și vechi care scapă unei logici structurale, la o primă vedere, semn al transformărilor pe care le-a suferit aceasta atât ca tip de învelitoare, de la șindrilă la țigla și apoi iar șindrilă, cât și a adaptărilor constructive odată cu remontarea bisericii la Crivina, prilej cu care și-a căpătat, probabil și turnul. Multiplele etape se citesc, din feluritele forme de îmbinari, ferme din perioade diferite, esențe diferite, tehnici de prelucrare diferite. Unghiul cleștilor vechi arată

²³ *Ibidem*, p. 30-31.

²⁴ *Ibidem*, p. 62.

posibilitatea că șarpanta avea inițial alt unghi, astăzi, în secțiune, vedem un unghi de 43, probabil că el era inițial de $0^{\circ}4'$ de grade.²⁵

La nivelul cosoroabelor se observă urme de scobituri de la vechi îmbinări pe fața superioară de lățimea căpriorilor. Probabil că înainte de modificarea unghiului și al sistemului de așezare al șarpantei, căpriorii erau introduși direct în cosoroabe prin cepuire. Unii căpriori conțin chertări suplimentare pentru clești pentru alte poziții decât cele existente, care nu mai sunt folosite, aceste chertări au alt unghi (precum unghiul cleștilor existenți) . De asemenea, unghiul cleștilor vechi arată posibilitatea că șarpanta avea inițial alt unghi (mai ascuțită).²⁶

Timpanul care separă naosul de altar conține o grindă de rășinos dispusă peste grinda structurală transversală dintre naos și altar (ce leagă biserica). Aceasta nu are rol structural, este doar suport pentru stâlpii ce susțin scândurile timpanului dintre naos și altar. Grinzile bolții peste altar sunt refolosite, conținând urme de chertări și de cuie de lemn vechi. Coaja bolții peste altar este formată din scânduri tăiate la joagăr mecanic, fapt dovedit de urmele paralele echidistante și fibra tăiată. Scândurile au grosimi de 20-30 mm din lemn rășinos.

Scândurile care compun tavanul peste altar sunt din rășinos și conțin urme de aliniere pe interior. Scândurile sunt tăiate la joagăr manual și finisate pe interior cu cuțitoiul. Tavanul peste pronaos este realizat din scândură de esență moale (rășinos). În ceea ce privește îmbinarea, aceste scânduri sunt prinse mecanic prin cuie metalice prelucrate manual, de grizile superioare ale turnului. Ca mod de prelucrare, scândurile sunt realizate la joagăr mecanic sau manual și finisate la interior probabil cu cuțitoiul.²⁷

Turnul are o forma prismatică, secțiunea rectangulară reducându-se ușor înspre partea superioară (cca. 220/220 cm la partea interioară și cca. 190/190 cm la partea superioară) iar în secțiune are o ușoară înclinație spre S și spre V. Închiderea exterioară tamburului turnului este realizată din scânduri (lambriu) dispuse vertical care în secțiune sunt rindeluite pe muchiile verticale pentru suprapunere. La nivelul turnului se găsesc îmbinări în cep și scobitură, îmbinări prin plătuire cu cuie de lemn, prinderi metalice realizate la strung (șuruburi cu filet și piuliță pătrată) Toate elementele structurale sunt realizate în bardă iar scândurile

²⁵ *Ibidem*, p. 70.

²⁶ *Ibidem*, p. 78.

²⁷ *Ibidem*, p. 106-108.

exterioare de închidere sunt tăiate la joagăr mecanic. Multe prinderi ale contrafișelor sunt desprinse la partea superioară. Se găsesc două rânduri de șiță aplicate direct pe aceste scânduri, primul strat mai vechi cu o terminație în unghi, format din șindrila mai groasă (3-4mm) și stratul actual format din șiță cu terminație rotunjită (bot de rață) folosind șindrile de mai proastă calitate cu o grosime mică de 2-3mm.²⁸

Arhitectural vorbind, biserica de la Crivina de Sus este probabil nu numai cea mai veche (datată printr-o inscripție), dar și una dintre cele mai complexe, ca tehnică constructivă, tipologie planimetrică și estetică a paramentului din Banat. Multiplele sale etape, adăugiri, adaptări și transformări se citesc prin lipsa unei coerențe constructive generale, dar care nu face decât să-i sporească valoarea istorică și arhitecturală. Eliminarea oricăreia dintre aceste etape pentru a-i reda o falsă coerență stilistică ar reprezenta o mare eroare. Structural, tehnic, estetic, istoric, biserica de la Crivina este un palimpsest a cărui cunoscute și necunoscute fac parte din integralitatea valorii sale.

²⁸ *Ibidem*, p. 112.